

Tomasz Bobrowski

Postrzeganie autorytetu wychowawcy przez starszych podopiecznych w placówkach opiekuńczo-wychowawczych na terenie miast Zagłębia i okolic

Nauczyciel i Szkoła 3-4 (28-29), 110-117

2005

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Postrzeganie autorytetu wychowawcy przez starszych podopiecznych w placówkach opiekuńczo – wychowawczych na terenie miast Zagłębia i okolic

Autorytet wychowawcy ma ogromne znaczenie w procesie kształtowania osobowości podopiecznych placówek opiekuńczo – wychowawczych, pozbawionych właściwej opieki rodzicielskiej. To wychowawca zdany na własną inwencję, pomysłowość oraz takt, musi często stawiać czoło przeciwnościom, czy problemom, z którymi zgłaszają się podopieczni.

J.Pieter pojmuje autorytet, jako przewagę czyjaś nad pojedynczymi osobami lub grupami społecznymi, wyróżniającą się uznaniem i podporządkowaniem.¹

Zdaniem T. Pszczołowskiego (autorytet) posiadają organizacje, grupy, osoby wtedy, gdy określona grupa ludzi uznaje pewne dodatnio ocenione cechy jakiejś osoby lub organizacji.²

W 2003 roku w ramach seminarium magisterskiego ,przeprowadzono badania wśród wychowanków placówek opiekuńczo – wychowawczych, które miały na celu zapoznanie się z rzeczywistym stanem ogólnego pojmowania autorytetu wychowawcy w poniżej wymienionych placówkach. Ponieważ w głównej mierze chodziło o uzyskanie opinii starszych podopiecznych, dlatego też o wypełnienie całkowicie anonimowej ankiety poproszono wyłącznie wychowanków , którzy w chwili przeprowadzania badania posiadali ukończony 14 rok życia. Oto jak przedstawiała się struktura wiekowa badanych wychowanków: Podopieczni w wieku od 14 do 15 roku życia – 25 osób (39%); wychowankowie w wieku 16 – 17 lat – 25 osób (39%);18 – 19 lat- 12 osób (18%) ; 20 i więcej lat – 3 badanych (4%).

Jeśli chodzi o płeć badanych wychowanków, prezentowała się ona następująco:

Badane dziewczęta: 36 osób; chłopcy: 29 badanych (45%). Ankiety przeprowadzono na terenie poniżej wymienionych placówek:

- Dom Dziecka nr 1 w Sosnowcu;
- Dom Dziecka nr 2 w Sosnowcu;
- Ośrodek Pomocy Wychowawczej w Sosnowcu;

¹ Cyt. za J. Pieterem. W: B. Marcińczyk, Autorytet osobowy. Geneza i funkcje regulacyjne. Katowice 1991, s.57.

² Ibidem,s.30.

- Dom Dziecka w Jaworznie;
- Dom Dziecka w Sarnowie.

W sumie ankietę wypełniło 65 wychowanków, a badania właściwe poprzedziły badania pilotażowe, po których to usunięto z kwestionariusza ankiety zagadnienia zbędne i wprowadzono pytania, które okazały się konieczne dla uzyskania jak najszerszej wiedzy o badanym problemie.

Młodzież podjęła próbę zdefiniowania pojęcia autorytetu, jako takiego. W sumie na 65 wychowanków, 15 spośród nich błędnie pojmuje autorytet, co stanowi niebagatelną liczbę (23%) badanej populacji. Największe trudności ze zinterpretowaniem pojęcia mieli najmłodsi badani podopieczni (zazwyczaj ci, którzy dopiero co ukończyli 14 rok życia). Przytoczę poniżej w jaki sposób przedstawiało się liczbowe zestawienie pojmowania pojęcia autorytetu wśród badanej młodzieży: „Uważam, że autorytetem jest ktoś kto:” Ma osiągnięcia, coś sobą reprezentuje – 5 odpowiedzi; Jest osobą o silnej osobowości – 4 odpowiedzi; Jest to ktoś, komu można się zwierzyć; Jest osobą dobrą – 1 odp.; Jest osobą inteligentną oraz uprzejmą – 3 odp.; Jest osobą godną naśladowania – 32 odp.

Kolejną ankietę, dotyczącą sposobu postrzegania autorytetu wychowawcy w placówce opiekuńczo – wychowawczej, skierowano do pedagogów pracujących z młodzieżą. Warto pokrótce omówić strukturę wiekową badanych nauczycieli. Najliczniejszą grupą ankietowanych wychowawców byli pedagodzy w przedziale wiekowym pomiędzy 40 a 50 r. ż.- 8 osób; po 7 pedagogów w przedziałach pomiędzy 24 a 30 r. ż; oraz pomiędzy 31 a 39 rokiem życia. Jeden spośród badanych nauczycieli mieścił się w przedziale 51 i więcej lat.

Warto wspomnieć, iż większość ankietowanych nauczycieli to kobiety (69 %), natomiast ankietowani mężczyźni stanowili (31%) badanej populacji.

Jeśli by przyrzeć się stażowi pracy badanych wychowawców, dochodzi się do wniosku, iż najliczniej reprezentowaną grupą, była ta w przedziale od 0 do 6 lat stażu pracy (8 osób), następnie od 13 do 21 lat pracy (6 osób), podobnie przedział między 22 lata stażu i więcej (6 osób). Najmniej liczną grupę wśród ankietowanych pedagogów stanowili ci w przedziale między 7 a 12 lat stażu pracy.

Autorytetem, dla badanych wychowawców jest ktoś, kto:

1. Posiada szacunek i uznanie w opinii wychowanka oraz wzbudza swoją postawą respekt. – 9 odpowiedzi.
2. Jest wzorem godnym naśladowania.- 10 odpowiedzi.
3. Kocha i szanuje młodzież, jest ufny i tolerancyjny – 3 odpowiedzi.

Jeden z badanych wychowawców nie umiał określić istoty pojęcia autorytetu.

Opiekunowie ankietowanej młodzieży zostali zapytani w ankiecie, w oparciu o jakie cechy osobowości budują przede wszystkim swój autorytet?. Na pierwszym miejscu wymieniono: wzajemne zaufanie i życzliwość – 12 odp.(52,20%); wyro-

zumiałość i tolerancję – 6 odp. (26,06%), następnie karność i posłuszeństwo: - 2 odp. (8,7%). Na ostatnim miejscu zostały wymienione cechy takie jak: dobroć, szczerłość, lojalność – 3 odp. (13,04%).

Według ankietowanych nauczycieli, pracujących z młodzieżą idealny wychowawca, to przede wszystkim taki, który jest: konsekwentny – 18 odp.(78,27%), oraz łagodny – 5 odp. (21,73%).

Do młodzieży zwrócono się również z pytaniem, czy w placówce, w której przebywa mogłaby wskazać przynajmniej jednego wychowawcę, który byłby dla niej autorytetem?.

Uzyskane odpowiedzi można uznać za satysfakcjonujące, bowiem zebrane dane sugerują, iż 69% badanych podopiecznych potrafi wskazać przynajmniej jednego nauczyciela – wychowawcę, w placówce, który zasługuje na miano: „, autorytetu.” Jednakże 15,5% badanej młodzieży twierdzi, iż „, nie ma takiego wychowawcy w placówce”, podobnie kolejne 15,5% ankietowanej młodzieży uważa, że byłoby trudno wskazać taką osobę.

Na podstawie dalszych pytań ankietowych (skierowanych do wychowanków), oraz na podstawie zebranych dalszych danych można wysnuć następujące wnioski. 56 % badanej młodzieży rozumie, iż wychowawca „,pragnie ich dobra,” a także, że osoby te nie sprzeciwiają się wychowawcy, gdy ten prosi podopiecznych o wykonanie zadania np. na rzecz społeczności w placówce. Z kolei 48% badanych osób deklaruje, iż nigdy nie zdarza się im przerywać wypowiedzi wychowawcy w połowie zdania, krzyczeć, i obrażać się. 28 badanych osób przyznaje, iż taki rodzaj zachowania zdarza się im sporadycznie, natomiast sześć badanych osób deklaruje, iż przytoczony powyżej rodzaj zachowania zdarza się im zawsze.

Przeanalizujmy zatem stan postulowany autorytetu wychowawcy w opinii młodzieży z placówek opiekuńczo – wychowawczych. Z uzyskanych w ankiecie wyników można wysnuć tezę, iż zdecydowana większość wychowanków, bo aż 86,14% (56 osób) uważa, że wychowawca powinien dawać pozytywny przykład i dlatego też nie powinien publicznie palić papierosów, ani tym bardziej pić alkohol. W powyższej kwestii nie miało zdania 6 osób, spośród badanej młodzieży, co stanowi 9,23% ankietowanych. Z kolei 3 osoby nie zgadzają się z taką opinią. (4,63% badanych).

Podobnie prezentują się wyniki, jeśli chodzi o stwierdzenie jako drugie wymienione w ankiecie: „, Wychowawca nie powinien używać wulgaryzmów, ani przemocy fizycznej.”

W sumie 81,56% badanych podopiecznych zgadza się z tą opinią w ogóle lub zdecydowanie zgadza się. W powyższej kwestii nie ma zdania 6 osób (9,23%), takież sam odsetek młodzieży nie zgadza się z tą opinią lub zdecydowanie nie zgadza się. W kolejnym pytaniu ankietowym młodzież miała za zadanie określić: „, Kim jest dla Ciebie Twój wychowawca?.” Ciekawie też zdają się prezentować uzyskane

wyniki. I tak oto dla sześciu osób wychowawca jawi się jako **ideal** (9,24%), dla trzydziestu trzech osób wychowawca jest szeroko rozumianym **wzorem** (50,76%), dla dwudziestu jeden odpowiadających – **przyjacielem** (32,30%), a **osobą całkiem obcą** - dla pięciu, spośród zapytanych (7,7%).

Odpowiedzi podopiecznych na prezentowane powyżej pytania mogą nam wskazywać, iż istnieje wśród badanej młodzieży nie tak mały odsetek (około 23% osób), które to nie potrafią wskazać w sposób prawidłowy, czym ów autorytet jest w ogóle. Jednakże, na ogół w ten właśnie sposób odpowiadali wychowankowie najmłodszy. 77 % badanej młodzieży prawidłowo potrafiło zinterpretować pojęcie autorytetu w sensie stricto, jak również autorytetu wychowawcy. Ponad 23 % badanej młodzieży pozostaje w zasadzie obojętne, czy wychowawca będzie imponować konkretną wiedzą lub też innymi umiejętnościami. Mimo, iż 23 % badanych wychowanków nie umiało w sposób prawidłowy zdefiniować pojęcia autorytetu, to jednak w pozostałych pytaniach ankietowych potrafili w sposób prawidłowy wskazać sytuacje, w jakich ów autorytet nauczyciela się przejawia, bądź też ewentualnie w jakich sytuacjach przejawiać się będzie jego brak.

86 % badanej młodzieży (tj. 50 osób) uważa, iż wychowawca powinien dawać pozytywny przykład. Z opinią tą nie zgadzały się 3 osoby, co stanowi ogółem 4,63% badanej młodzieży. Pocieszający, a zarazem budujący zdaje się być fakt, że zdecydowana większość młodzieży (92,3%) ma pozytywne konotacje ze stwierdzeniem: „ Mój wychowawca.” 15,5% badanej młodzieży ma trudności z wypowiedzeniem się w kwestii, czy znajdują autorytet wśród nauczycieli pracujących w placówce. Smutny też jest fakt, iż drugie tyle badanej młodzieży (15,5%) odpowiedziało, że takiego wychowawcy w ich placówce po prostu nie ma. Reasumując, można stwierdzić, iż prawie 31 % badanych młodych ludzi nie ma, bądź też nie potrafi wskazać w placówce wychowawcy, będącego zarazem autorytetem osobowym.

Pojawia się zatem pytanie- Co może skutecznie zniechęcić młodzież do poszukiwania wzoru wśród swoich wychowawców? Niewątpliwie czynnikiem wiodącym tutaj będą niepożądane przez młodzież cechy osobowości u swojego wychowawcy.

Podopieczni na pierwszym miejscu wskazali (jako cechę nieakceptowaną)- brak kultury – 16 odpowiedzi, surowość – 11 odp., nietolerancja – 10 odp., oraz brak szacunku dla wychowanka. Zapytano również samych wychowawców, jakie cechy niepożądane u pedagoga – wychowawcy, mogliby wymienić. Nauczyciele na pierwszym miejscu (jako cechę niepożądaną) wymieniali przede wszystkim: brak kultury 19 odpowiedzi, na drugim miejscu nietolerancję – 16 odpowiedzi, na trzecim – arogancję, brak szacunku dla wychowanków, oraz nieszczerłość – po 10 odpowiedzi.

Powyższe dane mogą wskazywać, iż ankietowani wychowawcy zdają sobie sprawę, iż takie cechy jak: agresja, nietolerancja a także pogardliwy stosunek do podopiecznych stanowią poważną przeszkodę w budowaniu rzeczywistego autorytetu.

W badaniu istotne było rozeznanie czy badana młodzież potrafi, może wskazać sytuację, w której nauczyciel – wychowawca zaprezentował cechę, bądź cechy charakteru, których tolerować nie można. Wychowankowie zostali zapytani w ankiecie czy zaprezentowana powyżej sytuacja wystąpiła, a jeśli tak, młodzież miała, za zadanie krótko ową sytuację opisać. Na 65 ankietowanych wychowanków, 13 osób (20%) odpowiedziało twierdząco (spotkało się z sytuacją, w której wychowawca ujawnił niepożądane cechy charakteru). Młodzież najczęściej wymieniała: „Używanie przemocy fizycznej” – 4 wymienione odp. „Faworyzowanie niektórych podopiecznych” – 1 wymieniona odp. „Używanie wyzwisk oraz przekleństw” - 5 wym. odp., „Niesłuszne oskarżenie, posądzenie wychowanka”- 1 wym. odp., „Nadużywanie alkoholu”- 1 wym. odp., „Niedotrzymanie powierzonych tajemnic”- 1 wym. odp. Spośród 65 ankietowanych wychowanków 13 deklaruje, iż odczuło ze strony wychowawcy przemocy (fizycznej lub psychicznej), lub też spotkało się z innym rodzajem zachowania nieakceptowanego. Młodzież wymieniała tu głównie używanie wyzwisk oraz przekleństw (38,45% ankietowanych), na drugim miejscu – przemoc fizyczną (30,75% ankietowanych).

Badaną młodzież placówek opiekuńczo – wychowawczych spytano w ankiecie również o cechy charakteru, jakimi powinien wyróżniać się **idealny wychowawca**. Badani mogli wybrać tylko jedną cechę spośród czterech podanych możliwości odpowiedzi:

- A - wymagający i konsekwentny – 8 odpowiedzi (12,30%);
- B – troskliwy i opiekuńczy – 15 odpowiedzi (23,07%);
- C – godny zaufania – 31 odpowiedzi (47,69%);
- D – pomysłowy i wesoły – 11 odpowiedzi (16,92%).

Znaczna część ankietowanych wychowanków (31 osób), opowiedziało się za faktem, że „**idealny wychowawca**”, to ktoś godny zaufania.

Z powyższych danych wynika, iż badana młodzież, jako idealnego – widzi przede wszystkim, takiego wychowawcę – który jest godny zaufania.

Grupę badanych wychowawców zapytano również o cechy osobowości, jakimi powinien odznaczać się idealny nauczyciel – wychowawca. Spośród zaprezentowanych sześciu możliwych odpowiedzi, badani mogli zaznaczyć jedną wybraną przez siebie cechę.

Z uzyskanych danych wynika, iż „idealny wychowawca”, (w opinii samych nauczycieli), to taki, który w pracy z młodzieżą jest konsekwentny w swych postanowieniach (17 odp.- tj.73,94%), następną cechą wymienioną jako druga w kolejności to fakt, iż wychowawca powinien być osobą dobrą (3 odp.- tj.13,04%).

Kolejno wymieniano po 1 odpowiedzi cechy: łagodność, pobłażliwość, wysokie wymagania. Z kolei nikt z pedagogów nie wybrał zaproponowanej w kafeterii „surowości.”

Aby zorientować się, w jakich sytuacjach młodzieży z placówek opiekuńczo – wychowawczych jest w stanie obdarzyć swojego wychowawcę zaufaniem, zapytano ankietowanych o to, w jaki sposób wychowawca może wzbudzać zaufanie i szacunek u podopiecznych? Ankietowani mogli wskazać jedną wybraną możliwość spośród 5 zaproponowanych wariantów odpowiedzi.

Wychowawca wzbudza zaufanie oraz szacunek u podopiecznych poprzez:

- A – duży zasób wiedzy oraz wysoką kulturę osobistą (15 odpowiedzi tj.23,1%);
- B – wyrozumiały i życzliwy stosunek do swoich wychowanków (22 odpowiedzi tj. 33,84%);
- C – szczere rozmowy z podopiecznymi (14 odpowiedzi tj.21,51%);
- D – pomysłową i ciekawą organizację czasu wolnego wychowankom (11 odpowiedzi tj. 16,92%).

Wynika tu, iż największy odsetek badanej młodzieży uważa, że wychowawca przede wszystkim może wzbudzać u swoich podopiecznych szacunek oraz zaufanie poprzez „wyrozumiały, życzliwy stosunek do wychowanków.”

Zapytano również młodych ludzi w ankiecie o sytuacje, w jakich przychodzi się jej zwierzać swojemu wychowawcy. Z uzyskanych danych wynika, iż zdecydowana większość badanych tzn.35 osób (53,84%) jest gotowa zwierzyć się wychowawcy tylko w wyjątkowych sytuacjach. Nieco mniejsza ilość ankietowanych (20 osób) odpowiedziała, że: „Zawsze zwierza się swojemu wychowawcy, gdyż zawsze może liczyć na jego pomoc i radę.”15 % badanej młodzieży deklaruje, iż : „ Kiedyś zwierzało się, lecz teraz tego nie czyni.”

W dalszej części ankiety skierowanej do podopiecznych chodziło o pozyskanie danych dotyczących czy i w jakich sytuacjach młodzież jest w stanie zaufać wychowawcy?

Wyniki ankiety wskazują, iż ponad połowa wychowanków (35 odp.tj.53,84%) „ufa wychowawcy tylko w niektórych sytuacjach. 27 osób (tj.41,55%) odpowiedziało, że: „ Ufa wychowawcy zawsze i w każdej sytuacji. Z uzyskanych danych wynika, iż tylko 3 osoby (tj.4,61%) „Prawie nigdy nie ufa swojemu wychowawcy”. Natomiast nikt z respondentów nie zakreślił możliwości:„, Nigdy mu nie ufam.”

Dodam dla uzupełnienia, iż wychowawców zapytano o to jakie cechy osobowości pomogą im samym w zdobyciu zaufania podopiecznych? Pedagodzy spośród czterech podanych możliwości na pierwszym miejscu wybierali: wysoką kulturę osobistą – 11 odp. (47, 82%), na drugim miejscu wskazali szczere i otwarte rozmowy z podopiecznymi – 7 odp.(tj.30,43%), na trzecim,: gruntowne wykształcenie – 3 odp. (tj.13,04%), na ostatnim miejscu respondenci wskazali : pomysłową organizację czasu wolnego podopiecznym – 2 odp. (tj.8,71%).

Podsumowanie – wnioski z badań:

Rozważania na temat spostrzegania cech wpływających na autorytet wychowawcy, przez podopiecznych placówek opiekuńczo – wychowawczych, przedstawione w toku prezentacji materiału empirycznego pozwalają wysunąć przedstawione poniżej wnioski:

1. Badani wychowankowie w większości potrafią w prawidłowy sposób zinterpretować pojęcie autorytetu. Największe trudności ze zdefiniowaniem autorytetu jako takiego mieli najmłodszy badani, zazwyczaj ci, którzy dopiero co ukończyli 14 rok życia.
2. Zdecydowana większość badanej młodzieży (69 %) potrafi wskazać w placówce przynajmniej jednego wychowawcę, który byłby dla podopiecznego „autorytetem.”
3. Ponownie zdecydowana większość ankietowanej młodzieży (81,56 %) nie chciałoby, aby wychowawca używał przemocy fizycznej, bądź psychicznej.
4. Ponad 92 % wychowanków (92,3%) ma pozytywne skojarzenia ze stwierdzeniem: „ Mój wychowawca.” Dla 60 osób spośród ankietowanych 65 – ciu ,wychowawca jest ponadto osobą znaczącą w życiu (tzn. ideałem, wzorem, bądź przyjacielem).
5. Zarówno w opinii podopiecznych, jak również wychowawców istnieją cechy osobowości pedagogów cenionych w sposób szczególny.
6. Młodzież jest w stanie obdarzyć wychowawcę zaufaniem.

Z przeprowadzonych anonimowych badań ankietowych wynika, iż młodzież w placówkach opiekuńczo – wychowawczych jest spostrzegawczym, a zarazem krytycznym obserwatorem stosunków międzyludzkich, jakie panują w placówkach. Podopieczni zauważają wiele elementów, które odgrywają doniosłą rolę w procesie kształtowania się autorytetu wychowawcy. Obserwacje badanej młodzieży nie ograniczają się wyłącznie do obserwacji życia w placówce. Podopieczni zwracają uwagę, w jaki sposób wychowawca zachowuje się na co dzień, w jaki sposób się wyraża, czy ma zaufanie do swoich podopiecznych, czy jest słowny i obiektywny zarazem.

Przeprowadzone badania pozwoliły również (choć tylko w niewielkim stopniu) rozeznaczyć poglądy samych wychowawców – pedagogów, dotyczące postrzegania przez nich postulowanego autorytetu opiekuna młodzieży

Z zebranych informacji wynika, że zarówno wychowawcy jak i wychowankowie mają wysokie wymagania odnośnie tego charakterystycznego zawodu.

Nauczycielem, czy wychowawcą jest się nie tylko w placówce. To opiekun często własnym poświęceniem przyczynia się w głównej mierze do tego, w jaki sposób podopieczni będą radzić sobie w dalszej, samodzielnej zupełnie już egzystencji. Wychowawca kształtuje osobowość młodzieży, która powinna widzieć w nauczycielu nie tylko opiekuna, ale i przyjaciela.

Na zakończenie pragnę przytoczyć słowa profesora A. Tchorzewskiego, który pisał w pracy pt.: „Odpowiedzialność jako wartość i problem edukacyjny”: „(...)Pedagog powinien uczyć wychowanka dążenia do prawdy, będąc jednocześnie świadectwem konkretnego wyboru. Aby rzetelnie uczyć wybierania, powinien pozostawić przestrzeń wolności dojrzewającej osobie wychowanka.”³

Bibliografia

- Marcińczyk B., Autorytet osobowy. Geneza i funkcje regulacyjne. Katowice 1991.
Meighan R., Socjologia edukacyjna. Toruń 1993.
Rybicki P., Gockowski J., Autorytet w nauce. Warszawa 1979.
Śliwerski B., Edukacja autorska. Kraków 1996.
Taraszkiewicz M., Jak uczyć lepiej? Czyli refleksyjny praktyk w działaniu. Warszawa 2000.
Tchorzewski A. (red.), Odpowiedzialność jako wartość i problem edukacyjny. Bydgoszcz 1998.
Żechowska B., O poznawaniu nauczyciela. Katowice 1995.

Artykuły

- Dudzikowa M., Autorytet nauczyciela w opinii uczniów, „Problemy Opiekuńczo – Wychowawcze” 1995, nr 8
Parnicka U., Autorytet nie jest darem, „Edukacja i Dialog” 1995, nr1
Szostakiewicz A., Zmierzch autorytetów, „Polityka” 2000, nr 40

Summary

The article raises the subject of a tutor as a person of authority. There have been conducted a poll of charges who are fourteen years of age and deliberations on that problem draw conclusions.

The most of charges (69 per cent) can point out at least one tutor who is for them the “authority” and they can interpret that term correctly.

81 per cent of those polled would not like the tutor to use physical violence and emotional abuse and over 92 per cent of charges have a positive association with the statement “My tutor”. For 60 people out of 65 the tutor is a very important person in life, just like an ideal, a model or a friend. Teenagers are able to show the tutor trust, but they draw their attention how the tutor behaves, speaks his mind, if he or she is reliable and objective.

The authority of the tutor is crucial in the process of moulding charges’ personality in educational institutions.

³ A.Tchorzewski (red.), Odpowiedzialność jako wartość i problem edukacyjny. Bydgoszcz 1998, s.120.